

Ірина Руснак,

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-8355-7389>

e-mail: i.rusnak@kubg.edu.ua

ЧУМАЦЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ПРО ЧУМУ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАПИСІВ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ВУАН)

Актуальність статті полягає в тому, що вперше здійснено аналіз народних оповідань про чуму, записаних під час експедицій Етнографічної комісії при Всеукраїнській академії наук (ВУАН). Авторка поставила за мету осмислити ставлення чумаків і членів їхніх родин до небезпечної хвороби; проаналізувати, як наративи конструювали соціальний досвід чумацького середовища (вибудовували картину виникнення чуми, формували уявлення про «правильну» поведінку під час зустрічі людини з чумою, передавали знання про способи запобігання хворобі, фіксували емоції тих, хто зіткнувся з нею). У статті розглянуто народну етимологію слова «чумак».

З метою комплексного аналізу фольклорного матеріалу застосовано низку наукових методів. Описовий метод використано для детальної фіксації та систематизації змісту аналізованих народних оповідань. Метод контекстуального аналізу дозволив інтерпретувати оповідання в культурно-історичному контексті життя чумаків, їх соціальних практик, релігійно-міфологічних уявлень та історичних реалій. Елементи нарративного аналізу використано для дослідження особливостей конструювання оповіді.

Аналіз народних оповідань про чуму виявив амбівалентне ставлення до чумаків через їхню роль у торгівлі та віру в поширення ними хвороби, що відображено в народній етимології. Персоніфікований образ чуми («синя дівка») втілює народний жах перед недугою, яку сприймали як безжалюну зовнішню силу. Ці уявлення інспірували синкретичні практики протидії хворобі, що поєднували архаїчні вірування з християнськими обрядами та магічними діями. Новизна статті полягає у введенні до наукового обігу щойно оприлюднених фольклорних матеріалів, які репрезентують специфіку усної традиції Звенигородщини. Це дозволяє розширити джерельну базу фольклористичних досліджень і виявити окремі аспекти уявлень, обрядових практик, характерних для локальної традиції окремого географічного регіону України.

Народні оповідання про чуму є актуальним матеріалом для подальших наукових студій. Важливо порівняти записані на Звенигородщині оповідання з народними творами про чуму інших регіонів України. Цікавим видається порівняльний аналіз народних творів про чуму з фольклорними текстами про інші хвороби чумаків або з нарративами інших народів для виявлення універсальних і специфічних рис сприйняття небезпечних захворювань у традиційних культурах.

Ключові слова: *Етнографічна комісія при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), чумацький фольклор, народне оповідання, фабулат, чума, персоніфікований образ, апотропеїчний запис, евфемізм.*

Чумацтво, як важливе соціально-економічне явище в історії України XV–XIX ст., відіграло значну роль у розвитку торгового, а згодом торгово-візницького промислу та культурних обмінів українського народу. Такий спосіб підприємництва сприяв пересуванню мандрівних торговців на значні відстані, відвідуванню багатолюдних торгових центрів і портів, численним контактам членів чумацької валки з різними соціальними групами, що, відповідно, збільшувало ризик захворіти на неви-

ліковну недугу і померти на чужині. Чумацький фольклор є цінним джерелом для реконструкції уявлень та вірувань, пов'язаних із хворобами та смертю. Пісні, оповідання, легенди й перекази містять згадки про найпоширеніші захворювання чумаків, зокрема лихоманку, чуму, тиф і холеру. Описи профілактичних практик, поширення «пошесті», її симптомів, методів лікування й ставлення до хворих відображають не тільки тогочасні уявлення про хвороби та рівень народної медичної компетенції, але також

систему традиційних уявлень і вірувань, що лежать в основі української духовної культури.

Цінні відомості про інфекційні захворювання чумаків містять етнографічно-фольклорні збірники ХІХ — першої половини ХХ ст. Частину подібних фольклорних матеріалів, записаних у першій третині ХХ віку Етнографічною комісією при ВУАН, нещодавно опубліковано у праці «*Чумаки. Студії з історії та історіографії*» (Чумаки, 2024). Окремі з них увійшли до видання 1931 року, проте більшість до початку ХХІ століття залишалася архівним артефактом. З-поміж останніх натрапляємо на кілька народних творів оповідних жанрів про чуму, записаних В. Білим, які й будуть *об'єктом* наукового дослідження. Тож *метою* пропонованої статті є інтерпретація народних оповідань про чуму; осмислення ставлення чумаків і членів їхніх родин до небезпечної хвороби; аналіз наративних способів конструювання соціального досвіду чумацького середовища (вибудовування картини виникнення чуми, формулювання уявлень про «правильну» поведінку під час зустрічі із чумою, передача знань про способи запобігання хворобі, фіксація емоцій тих, хто зіткнувся з нею). Новизна цього дослідження полягає у введенні до наукового обігу щойно оприлюднених фольклорних матеріалів, записаних на території Звенигородщини. Аналіз текстів народних оповідань про чуму дозволить глибше проникнути в специфіку усної традиції цього самобутнього регіону.

Для забезпечення всебічного аналізу фольклорного матеріалу в статті буде застосовано *комплекс наукових методів*. Описовий метод буде основою для ретельної фіксації та систематизації змістових елементів кожного аналізованого наративу. Це дозволить створити картину образів персонажів і ключових мотивів, що є необхідним підґрунтям для подальшої інтерпретації. Важливе значення матиме метод контекстуального аналізу, який буде спрямовано на розуміння фольклорних текстів не як ізольованих явищ, а як органічної частини ширшого культурно-історичного середовища. Завдяки цьому методу, оповідання буде розглянуто в тісному зв'язку з реаліями чумацького повсякдення, зокрема особливостями організації торгівлі та візництва, їхніми усталеними нормами поведінки під час мандрівки, взаєминами в громаді. Крім того, буде враховано релігійно-міфологічні уявлення епохи, що відображають народну картину світу, яка містить традиційні вірування й демонологічні уявлення українців. Для дослідження внутрішньої організації та механізмів функціонуван-

ня фольклорних текстів застосовано елементи наративного аналізу. Цей підхід зосереджено на тому, як саме будується оповідь, які наративні стратегії використано для передачі інформації та емоційного впливу на слухача. Аналізуючи зміст фольклорних оповідей про чуму, спробуємо з'ясувати, як усна традиція пояснювала, сприймала та намагалася боротися з небезпечною недугою. Це доповнить цінну інформацію про світогляд, вірування та практичні знання українців у часи активного розвитку чумацько-візницького промислу.

За жанром твори, що стали об'єктом наукової уваги у статті, — народні оповідання, які є важливим джерелом для дослідження феномену чумацтва та низки деталей чумацького повсякдення, об'єктивованого в оповідній формі. Аналіз усних наративів окремих індивідів, зокрема жінок, які в дитячому віці отримали інформацію про чумаків, сприяє поглибленому розумінню значення чумацького промислу для розвитку торгівлі та візництва в Україні. Змістовне наповнення цих усних оповідей зумовлюється не лише індивідуальним досвідом найближчого оточення оповідачок, але й уявленнями соціальної групи, до якої вони належали. Події, зафіксовані у свідомості оповідачок, зазнали трансформації та художнього оформлення, набувши ознак вимислу та образності, що забезпечувало емоційний вплив на слухача.

У практиці досліджень народних оповідань пріоритет мало ставлення наратора до власної оповіді. Використовуючи класифікацію неказкового прозового фольклору шведського фольклориста К. фон Сидова (Sydov, 1948, с. 77), можемо з певністю стверджувати, що усні оповідання «Чумаки зустрічають чуму» і «Як жінка бачила чуму» є фабулатами, тобто фабуляризованими, насиченими фантазією повідомленнями про конкретні випадки минулого. Обидва твори інформують про події, що хронологічно не виходять за межі досвіду найближчого оточення носіїв фольклору Т. Клименкової та М. Мовчанової зі Звенигородщини.

Оповідь у фабулатах подано від першої особи, де йшлося про події з точки зору близьких їм людей, обмежуючи інформацію тим, що вони чули; подекуди передавали свої дитячі враження від побаченого. Окремої уваги заслуговують артикульовані оповідачками пояснення етимології слова «чумак». Повідомлення нараторки в оповіданні «Чумаки зустрічають чуму» розпочинає твердження: «Чумаки були гарні люди, вони багато робили й для свого краю й для наших земель, все ж що треба привозили. Ото тільки назва якось така не дуже гарна,

їх прозивали *по тій хворобі, що не при хаті згадувати*, бо чумаки її там брали й аж до нас привозили. Мій дядько чумакував і то не дуже чумаком був і казав, що на свої очі бачив і не один раз, *воно* там часто вешталось поміж чумаками» (Чумаки, 2024, с. 260). Натомість в оповіданні «Як жінка бачила чуму» оповідачка, попри загалом позитивну оцінку, двічі акцентувала увагу на ймовірній причетності чумаків до поширення чуми. Вона стверджувала, що перевізники «були гарні, люди щедрі, не скупували, ото тільки недобре було те, що вони *оту хворобу* привозили, *від якої нехай Господь милує кожного хрещеного*. Відколи чумаки не ходять в дорогу, відтоді її нема, *не мою мовою мовлячи, чуми <...>* хоч не часто, а привозили, *не тут згадуючи, чуму*». Одночасно оповідачка висловлювала власне переконання: «Але мені здається, що вже її не буде, бо як чумаків нема, то де ж вона візьметься?» (Чумаки, 2024, с. 261). Згодом вона підсумувала свої міркування звичним для її середовища судженням: «То Бог його знає, де вона взялася в нашому селі, але всі нарікали на чумаків, і таке вони її привезли, бо де б вона отако сама взялася? Не дурно вони чумаками звались» (Чумаки, 2024, с. 263).

Виділені фрагменти в цитованих текстах свідчать про навмисне уникання нараторками прямої номінації хвороби з огляду на її небезпечність і потенційно негативні наслідки, відображають табування теми чуми в буденних розмовах, небажання згадувати її через страх накликати біду. Використання евфемізмів корелює з архаїчними віруваннями українців щодо магічної сили слова: вербалізація назви чуми могла сприйматися як несприятливий чинник, що здатен спровокувати її появу в оселі. Саме тому вдавалися до завуальованих найменувань, аби уникнути прямого «накликання» хвороби. Сакральну вагу ословленого підкреслено замовлянням-оберегом («*нехай Господь милує кожного хрещеного*»), що репрезентує синкретизм християнської молитви та народної віри у магічну силу слова. Цитована фраза експлікує глибинний страх перед хворобою та водночас виражає надію нараторки на універсальний захист для всієї спільноти. Це своєрідна вербальна реакція на зовнішню загрозу, спрямована на її апотропеїчне відвернення.

Важливе місце у фабулатах займають описи персоніфікованого образу чуми: «оце йде до них синя дівка. Як побачили вони її, та й душі не стало в них, так полякалися, бо вони добре вже її знали. Друга, яка-небудь інша хвороба, то хоч давалася говорить, а чума, не тут згадуючи, жартувати не любила й пога-

на ж казали була: худа, тільки шкура та кістки, а синя ще гірша від вішалника — й лице сине, й руки сині. Одіж на ній якась нелюдська, та ще й смердить, що й витримати не можна» (Чумаки, 2024, с. 260). У цитованому уривку чума постає у вигляді персоніфікованої жіночої постаті, наділеної конкретними портретними та поведінковими характеристиками, що викликають у нараторок глибокий страх. Хвороба зображена як жива істота — «синя дівка», що перетворює абстрактне поняття на більш конкретне і загрозливе, дозволяє емоційно сприймати її як небезпечну і ворожу силу. Подробиці портретної характеристики передають увесь жах, який викликала хвороба у місцевого населення. Синій колір асоціювався зі смертю, холодом, трупним задубінням, що створювало відчуття чогось хворобливого, зловісного. Твердження «худа, тільки шкура та кістки» підкреслювало виснажливу природу чуми, її здатність доводити людину до повного знесилення, а то і смерті. «Нелюдський» одяг «сінької дівки» підкреслював її інакшість, чужість населенню українських сіл і містечок, натякав на приналежність до потойбічного світу, що підсилено неприйняттям на фізичному рівні, переданому ольфакторним образом (нестерпним смородом). Поведінкові характеристики персоніфікованої чуми засвідчували колективний трагічний досвід українців від попередніх спалахів захворювання, відображали її жорстокість і нищівний вплив на все живе. Такий фольклорний образ постав як своєрідна проєкція страху перед неконтрольованою смертною силою, втілюючи колективну пам'ять про пережитий мор.

У фабулаті «Як жінка бачила чуму» персоніфікований образ доповнено іншими подробицями:

А мати мої, покійні, царство їм небесне, бачили аж два рази. Один раз людську, а другий раз бачили товирачу. Раз вона в матері аж у хаті була, бий її сила Божа. Божилися, що була. А мої ж мати були такі, що ніколи не брехали. Отож кажуть вони: «Пораюся я коло печі, ба це двері рип. Тоді люди ходили в запасках, а вона в спідниці, та така довга і кохта на ній однакова, як і спідниця». Добре пам'ятаю, як вони казали, що чорне на ній все убрання й біленьким покапано. Закутана поплід шию й ніяк не гляне в вічі, а все дивиться в землю. (Чумаки, 2024, с. 261)

Ознаки нетипового для центральноукраїнського регіону жіночого вбрання, домінуван-

ня в одязі чорного кольору з нерівномірними вкрапленнями, манера його носіння у поєднанні з униканням візуального контакту народна мудрість інтерпретувала як маркери ворожої сутності. У тексті виразно проступає намагання нараторки акцентувати чесність своєї матері, ймовірно, з метою легітимізації оповіді про зустріч близької людини із чумою та існування «товирачої» чуми. Останнє твердження отримало подальшу артикуляцію в іншому фрагменті, де недвозначно підкреслено ознаки демонічної істоти, що явилася матері: «Коли мати глянуть на її ноги, аж у неї не ноги виглядають з-під спідниці, а ратиці. Ой лишенько. Глянули вони на косу, аж то не коса, а товаричий хвіст» (Чумаки, 2024, с. 262).

Аналіз репрезентованих фольклорних наративів дозволив виявити специфіку народних уявлень про способи передачі та стратегії опірності цій хворобі. Раптовість і незбагненність поширення чуми народна свідомість пояснювала через метафору непомітного проникнення останньої на чумацьку мажу, оскільки її наявність фіксувалася вже постфактум (Чумаки, 2024, с. 260). Тож у народних уявленнях існувало розуміння контактного шляху поширення хвороби; ця емпірична спостережливність відображалася у практиках уникнення тісного контакту з хворими: «а котрі ще й захворіли, одійшли з возами даліше, викопали яму, а потім притягли на запасних дошках мертвих, поховали та й поїхали мерщій даліше» (Чумаки, 2024, с. 260). Описані методи боротьби чумаків із хворобою (фізичне вигнання із чумацької валки, куріння люльки, відлякування тютюном, намазування відкритих ділянок тіла смолою, вживання алкоголю, заклинання молитвами) підкреслюють наївність народних поглядів на лікування чуми, безсилля людини перед моровицею в тогочасних умовах.

У фольклорному оповіданні «Як жінка бачила чуму» особливий інтерес становить свідчення про те, як чумаки «ставали на калантірі», «переглядали, й перетрусювали» (Чумаки, 2024, с. 261), що потверджує їхню інформованість щодо ризиків швидкого поширення чуми та бажання дотримуватися усталених правил. Однак обмеженість тогочасних уявлень про природу хвороби зумовлювала неповну дієвість подібних «приписів», а іноді й свідоме ігнорування візниками офіційних запобіжних заходів. Так, згадки про «калантірі» та способи їх об'їзду з метою мінімізації часових втрат і скорочення шляху зафіксовано в записках і та II оповідання «Як чумаки об'їздили карантини» (Чумаки, 2024, с. 139–141).

Народні уявлення про походження і способи поширення чуми зумовили формування в українців специфічних практик протидії цьому захворюванню. Особливої деталізації вони набули у фабулаті «Як жінка бачила чуму», де репрезентовано низку обрядодій: задобрювання і відкуп їжею (чумі підносять корж із часником, борщ, мелену затірку); організацію церковної процесії за межами села з метою відвернути від нього хворобу; ритуальне обведення села плугом, запряженим чумацькими чорними волами «з біленькими лисинками та ще й близнюками» (Чумаки, 2024, с. 263). Фольклорне оповідання зафіксувало також віру в здатність вітру спричинити чуму, що знайшло відображення у побутовій пересторозі дівчатам: «Йдіть з цього боку, щоб на вас вітром не навіяло» (Чумаки, 2024, с. 262).

Емоційні характеристики стану матері оповідачки в народному оповіданні яскраво передають глибокий страх, що охоплював людину при зустрічі зі смертельною хворобою. Деякі деталі опису зосереджені на фізичних проявах сильного чи раптового переляку, що є характерним для гострої стресової реакції («матері аж у п'ятах пошпигало»); окремі подробиці за свідчили глибокий емоційний шок, викликаний зустріччю із «дівкою» («матір од неї аж морозом обсипало»); втрата контролю над власним тілом підкреслювала паралізуючий вплив переляку («ноги так трусилися, що насилу додому дійшли»). Окрім фізичних реакцій жінки на незвичну ситуацію, описи передають її психологічний стан: приголомшення («як же мати тоді полякалися»); крайній переляк, близький до смертельного жаху («душі не стало в них, так полякалися»). Пережите потрясіння мало тривалі наслідки для емоційного стану дівчат, які разом із старшою жінкою стали свідками появи персоніфікованої чуми біля села: «прийшлося викачувати переляк» (Чумаки, 2024, с. 263). Для наведених вище цитат характерна емоційна забарвленість, що сприяє глибокому залученню реципієнта до ситуації, в якій опинилися персонажі. Загалом емоційна виразність є характерною ознакою фольклорних наративів про травматичні події, яка сприяє не лише передачі емоційного досвіду, але й підсиленню наративної вірогідності у контексті народних вірувань та уявлень про хворобу як антропоморфну силу.

Дитячий спогад про обдаровування гостинцями від чумаків відображає особливості дитячого сприйняття стосунків між місцевим населенням і мобільними торговцями-візниками:

Вони на вигляд і страшні були, чорні, бо в смолі, та ще й здоровенні, але ми їх не боялися, знали, що гостинці дають. <...> Але не тільки діти вибігали, бо виходили й старі, хто був у дома, бо воно так браво дивитися! Старим теж давали гостинців: риби, солі, ладану та всього, що везли. <...> Вони були гарні, люди щедрі, не скупували. (Чумаки, 2024, с. 260)

Тож у народних оповіданнях про чуму ставлення до чумаків, попри те, що з ними пов'язували поширення страшної хвороби, загалом було прихильним.

Висновок. Аналіз народних оповідань про чуму дозволив з'ясувати двоїсте ставлення оповідачів до чумаків: їх цінували за торгівлю та візництво, але водночас з їхніми подорожами пов'язували розповсюдження чуми, що відобразилося в народній етимології слова «чумак».

Чума у фабулатах постає у вигляді персоналізованого образу «синьої дівки», наділеного моторошними портретними та поведінковими характеристиками. Це безжальна, мовчазна, небезпечна антропоморфічна істота, сама поява якої паралізує людину страхом і не віщує нічого, окрім смерті. Цей образ репрезентує втілення народного жаху перед недугою, що сприймається як невідворотна.

Народні уявлення про чуму, її сприйняття як зовнішньої ворожої сили безпосередньо інспірували формування самобутніх локальних практик протидії хворобі. Аналізовані фабулати ілюструють комплекс синкретичних обрядових дій, спрямованих на забезпечення колективної безпеки: архаїчні вірування в можливість нала-

годження відносин із загрозовою силою через відкуп їжею, християнський сакральний захист (молитви, церковні процесії), ритуальне оборування села плугом, запряженим специфічно маркованими чумацькими волами. Отже, народні оповідання про чуму є цінним джерелом для розуміння не лише специфіки сприйняття хвороби у традиційній українській культурі, але й відображають складний комплекс соціальних уявлень, страхів та магічно-ритуальних практик, спрямованих на подолання смертельної загрози.

Подальші дослідження народних оповідань про чуму можуть бути спрямовані на порівняння записаних на Звенигородщині текстів з подібними народними творами, зафіксованими в інших регіонах України. Такий компаративний аналіз дозволить виявити загальноукраїнські народні тенденції у сприйнятті чуми, спільні мотиви, образи та нарративні стратегії, а також регіональні відмінності, зумовлені локальними історичними та соціально-культурними особливостями. Не менш цікавим видається зіставлення нарративів про чуму з оповіданнями про інші недуги, що вражали чумаків (лихоманку, тиф, холеру тощо), що сприятиме виявленню специфіки сприйняття саме цієї небезпечної хвороби. Перспективним напрямком досліджень може бути порівняння українських народних творів про чуму з аналогічними нарративами інших народів світу. Такий підхід сприятиме виявленню універсальних і специфічних рис сприйняття чуми, страху перед невідомою загрозою, пошуку способів захисту від неї, що обумовлено традиціями та історичним контекстом різних спільнот.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чумаки. Студії з історії та історіографії / ред. кол.: В. Андреев (голов. ред.), С. Андреева, С. Білівненко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ : Крок, 2024. 290 с.
2. Sydov C. W. Kategorien der Prosa-Volksdichtung. *Selected papers on folklore*. Copenhagen, 1948. Pp. 60–85.

REFERENCES

1. Andryeyev, V., Andryeyeva, S., Bilivnenko, S., Dodonov, R., & Teliupa S. (Eds.). (2024). *Chumaky. Studii z istorii ta istoriografii* [Chumacks. Studies in history and historiography]. Kyiv: Krok [in Ukrainian].
2. Sydov, C. W. (1948). Kategorien der Prosa-Volksdichtung. In: *Selectend papers on folklore* (pp. 60–85). Copenhagen, 1948 [in Ukrainian].

Iryna Rusnak,

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0001-8355-7389>

e-mail: i.rusnak@kubg.edu.ua

CHUMACK FOLKLORE ABOUT THE PLAGUE (BASED ON THE RECORDS OF THE ETHNOGRAPHIC COMMISSION AT THE VUAN)

The relevance of the article lies in the fact that for the first time the author analysed folk stories about the plague recorded during the expeditions of the Ethnographic Commission at the Ukrainian Academy of Sciences (UAAS). The author set out to comprehend the attitude of the Chumacks and their families to the dangerous disease; to analyse how the narratives constructed the social experience of the Chumack environment (building a picture of the plague, forming ideas about the "correct" behaviour when a person encounters the plague, transmitting knowledge about ways to prevent the disease, recording the emotions of those who encountered it). The article discusses the folk etymology of the word "chumack".

A number of scientific methods were used to comprehensively analyse the folklore material. The descriptive method was used to record and systematize in detail the content of the analysed folk stories. The method of contextual analysis allowed us to interpret the stories in the cultural and historical context of the life of the Chumacks, their social practices, religious and mythological ideas, and historical realities. Elements of narrative analysis were used to study the peculiarities of narrative construction.

An analysis of folk tales about the plague revealed an ambivalent attitude toward the Chumacks because of their role in trade and the belief that they spread the disease, which is reflected in folk etymology. The personalized image of the plague ("blue girl") embodied the folk horror of the disease, which was perceived as a ruthless external force. These perceptions inspired syncretic practices of counteracting the disease, combining archaic beliefs with Christian rites and magical actions.

The novelty of the article lies in the introduction of newly published folklore materials that represent the specifics of the oral tradition of the Zvenyhorod region. This allows us to expand the source base of folklore research and to identify certain aspects of ideas and ritual practices characteristic of the local tradition of a particular geographical region of Ukraine.

Folk stories about the plague are relevant material for further research. It is important to compare the stories recorded in the Zvenyhorod region with folk works about the plague from other regions of Ukraine. It would be interesting to compare folk stories about the plague with folklore texts about other diseases of the Chumacks or with narratives of other peoples to identify universal and specific features of the perception of dangerous diseases in traditional cultures.

Keywords: Ethnographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences (UAS), Chumack folklore, folk tale, plot, plague, personified image.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2025

Прийнято до друку 07.04.2025